

SYSTEMATISERET ONDSKAB: 'HJERNEVASK' OG BEVIDSTHEDSKONTROL

Rolf Kuschel

Når psykologien ikke før for få årtier siden er begyndt at interessere sig for ondskab per se, hænger det muligvis sammen med, at man indtil 1960'erne har betragtet ondskabsfulde handlinger som noget usædvanligt og ekstremt, der hørte ind under psykopatologien. Først med Stanley Milgrams undersøgelser over lydighed og Haney et. als. fængselseksperiment på Stanford universitetet indså man, at ganske almindelige mennesker under bestemte sociale betingelser, kan udføre ondskabsfulde handlinger. Et forhold som man også kender fra Nazi-Tysklands koncentrationslejre og den græske militærjuntas terrorregime. Desværre flourerer ondskaben den dag i dag i form af 'mind control', der konsekvent udøves i fundamentalistiske sekter. I den foreliggende artikel trækkes linjer fra Korea-krigens 'hjernevask' til sekters 'mind-control', såvel som forskelle og ligheder i de psykologiske processer, der anvendes, diskuteres.

Ikke bødlen gør mig bange,
ikke hadet og torturen
ikke dødens riffelgange
eller skyggerne på muren
ikke nætterne når smertens
sidste stjerne styrter ned –
men den nådeløse verdens
blinde ligegyldighed.

Halfdan Rasmussen

Hvad er ondskab?

Forsøger man at slå ordet 'ondskab' op i psykologiske ordbøger eller psykologiske encyklopædier, bliver man tit skuffet. Begrebet findes ikke som særskilt opslagsord. Men hvad forstår vi så ved 'ondskab', eller 'ondskabsfulde handlinger'? Tentativt kan man sige, at ondskabsfulde handlinger er sådanne handlinger, der *skader andre*, det vil sige de er en del af aggressive handlinger. Men det er langt fra nok til at karakterisere ondskab. For man kan skade andre mennesker uden at have til hensigt at gøre det.

Derfor må man tilføje, at handlingen skal være *tilsigtet*. I Villy Sørensens novelle *Blot en drengestreg f. eks.*, forsøger to drenge med en løvsav at save benet af en tredje dreng, der er ved fuld bevidsthed. Det virker chokerende, men var ej ondskab, da drengene ville hjælpe og ikke forsætlig torturere drengen der havde et sår på benet. For at en handling kan karakteriseres som 'ond', må den desforuden være *ekstrem, ualmindelig slet og udspekuleret* inden for den sociale kontekst, hvori den forekommer. Ondskab ligger i *handlingens kvalitet*. Et sidste, men meget vigtigt, aspekt ved ondskab er, at den, der udfører handlingen, ikke udviser medfølelse med det eller de mennesker det går ud over. Vedkommende mangler ganske enkelt *empati* for sine ofre.

Men der ligger altid en gråzone mht. om en handling opleves som ond eller ej. Handlinger opleves og forstås forskelligt af udøverne og ofrene. Da engelske Royal Air Force maskiner i 1945 rettede et angreb mod Shellhuset i København, hvor man vidste, at mange Gestapofolk opholdt sig, og man under angrebet dræbte godt 100 tyskere for at redde 18 modstandsfolk, havde Gestapo og Frihedskæmperne utvivlsomt forskellig opfattelse af én og samme situation.

Ligeledes findes der store kulturelle forskelle mht. hvad man anser for at være ondt, som f.eks. æresdrab, der i drabsmandens hjemland betragtes med respekt, men hos os bliver betragtet med afsky. Det samme er tilfældet, når en familiefar bortfører sin ugifte gravide datter, Nadiji, til sit hjemland og tvinger hende til en smertefuld abort (Osmani, 2000). Nadijes far havde ingen medfølelse med sin datters lidelser og derfor er hans handling ond. Stening af kvinder er et andet aktuelt eksempel.

Ondskab som et psykopatologisk fænomen

Når psykologien ikke før for få årtier siden er begyndt at interessere sig for ondskab per se, hænger det muligvis sammen med, at man indtil 1960'erne har betragtet ondskabsfulde handlinger som noget usædvanligt og ekstremt, der hørte ind under psykopatologien. Man havde svært ved at forestille sig, at almindelige mennesker kunne begå ekstreme, gruopvækkende handlinger. Derfor forsøgte man oftest at finde forklaringer i vedkommendes personlighedsstruktur, eller også forsøgte man at finde neurologiske anomalier som hjernetumor. Selv for få år siden, da en svært bevæbnet student ved navn Whitman fra University of Texas skød flere af sine medstuderende, åndede man først lettet op, efter at obduktionen havde afsløret, at Whitman havde en hjernetumor. Nu havde man fået en medicinsk forklaring på det ellers uforklarlige. Ved at kunne klassificere det uforklarlige som en biologisk defekt, eller som resultat af afvigende personlighedsstruktur, skabes der orden i livets gang.

Men de tidlige forklaringer, der pegede tilbage på noget psykopatologisk i individet, blev alvorligt udfordret efter 2. verdenskrig og specielt under Nürnbergprocessen i 1945-1946, hvor tyske nazisters grusomheder blev oprullet. Her, såvel som under Eichmann-processen i Jerusalem i 1961, viste det sig, at udførelsen af grusomheder blev begået af ganske almindelige mennesker. Et forhold, som den tysk-amerikanske filosof Hannah Arendt har beskrevet som 'banalitetens ondskab' (Arendt, 1964). Også den amerikanske psykolog, Robert Jay Lifton (1986), der interviewede flere læger i Nazityskland, der havde deltaget i de morbide forsøg med koncentrationslejr-fanger, måtte erkende, at lægerne der om dagen var de mest bestialske og hensynsløse mennesker, efter arbejdstid var ganske almindelige familiefædre. At Lifton har fat i noget rigtigt fremgår bl.a. også af filmen *Din nabo's Søn* (1982), hvor man ser en af de mest grusomme og bestialske fangevogtere under militær-juntaen i Grækenland lege med og made sit lille barn på samme måde, som enhver almindelig far ville gøre.

I begyndelsen forsøgte psykologer at forklare disse fænomener, specielt dem der var foregået i Nazityskland, som resultatet af en hel nations ideologi om at børn skal opdrages autoritært, hvorved de udviklede en vrede og frustration over for forældre og andre signifikante autoriteter – en vrede og frustration der siden hen blev rettet imod de svagere i samfundet (Adorno et al. 1950). Selvom Adorno et als teori ved dens fremkomst vakte stor opmærksomhed blandt psykologer, har efterfølgende forskning imidlertid identificeret en række begrænsninger af teorien. Det har bl.a. vist sig, at ikke så få gerningsmænd kommer fra sociale miljøer uden noget autoritært familiemønster, såvel som der findes mange unge, der er opvokset i et autoritært miljø uden samtidig at engagere sig i afskyelige handlinger.

Socialpsykologiske tilgange

Først med Stanley Milgrams omfattende eksperimenter over lydighed (Milgram, 1963; 1977) og Haney et als fængselseksperiment i Stanford (Haney et al, 1973), fik man et socialpsykologisk indblik i, hvad det var, der fik almindelige mennesker til at være ondskabsfulde over for andre, uskyldige mennesker. Næsten samtidig med Milgrams lydighedsforsøg og Haney & Zimbardos fængselseksperiment, fik man – nærmest ved et tilfælde – vist, at tilsvarende fænomener kan opstå spontant.

En dag i 1967, da universitetslæreren Ron Jones underviste i Nazitysklands historie (Jones 1967), fik han stillet spørgsmålet, hvordan den tyske befolkning kunne benægte, at de vidste noget om de forfærdende ting, der foregik omkring dem. Med udgangspunkt i dogmet om 'styrke gennem disciplin' forklarede han først om kendte kunstnere og atleters strenge selvdisciplin. For ligesom at demonstrere hvad han mente, beordrede han sine

studenter til at sidde i en ret stilling med hænderne på ryggen, holde knæene i en vinkel på 90° og løfte hovedet med blikket rettet fremad. I løbet af ganske kort tid fulgte studenterne hans ordre, og alle sad med stiv ryg, og blikket fæstnet mod læreren. I de efterfølgende timer fik han de studerende til at tiltale ham med Mr. Jones, at være forberedt til undervisning og altid have papir og blyant på sig. Gruppen udviklede en særlig hilsen, kaldet 'Bølgen' (The Wave), som brugtes til at identificere medlemmer og ikke-medlemmer af gruppen. Gruppen følte sig overlegen over for andre udgrupper og hurtigt opstod en konspirations-opfattelse, der medførte at Jones fik tildelt livvagter, der fulgte ham overalt. Sluttelig ville Jones se, om han kunne skabe en følelse af grandiositet blandt gruppe-medlemmerne. Han fortalte derfor, at der dagen efter ville være et stort møde, hvor medlemmer fra andre universiteter ville ankomme, fordi det var nødvendigt at forene kræfterne for »at kæmpe for politiske forandringer i landet«. De studerende slugte det hele råt og stillede ingen spørgsmål. De var overbeviste om, at de var de udvalgte, der skulle kæmpe for Amerikas værdier.

Hvad universitetslærer Jones havde gjort, var at demonstrere virkningen af de gruppepsykologiske processer, der kendes fra de fleste autoritært ledede organisationer. Den blinde lydigheds umådelige kraft havde endnu engang vist sit grimme ansigt – og endda i Guds eget land. Egentlig burde det ikke overraske, for i disse år ser man gang på gang autoritetstro medlemmer blive så besat af deres ledes ideer, at de ikke stiller spørgsmål ved rigtigheden af dem. De følger ideerne, fordi de har fået ordre herpå, og så må det være rigtigt, for de andre gør det jo også.

'Hjernevask'

Knap nok var man ved at komme sig over nazisternes grusomme overgreb over for menneskeheden, før oplysninger om særligt raffinerede former for ondskab så dagens lys. Det skete i begyndelsen af 1950'erne, hvor tilfangede amerikanske soldater og missionærer blev sendt tilbage efter Korea Krigen (1950-53). Nogle af dem udviste tydelige spor på ideologisk, kommunistisk indoktrinering. Da fangerne efter flere års fangenskab endelig blev sendt tilbage til Amerika, udtalte de sig til pressen om, at de havde været spioner for USA, og at deres tilfangetagning var berettiget. De fortalte endvidere, at de af kommunisterne var blevet behandlet ordentligt og hensynsfuldt. Der var imidlertid intet der tydede på, at de havde været spioner og fra andre medfanger fik man at vide, at de så absolut ikke var blevet behandlet ordentligt. Tværtimod, de var blevet lagt i håndjern og fodlænker, var blevet slået, sultet, hindret i at sove og meget mere. Men til trods for denne behandling, som de i begyndelsen ikke ville tale om, var de blevet overbeviste om, at den amerikanske kultur var baseret på falske værdier, og at den eneste farbare vej for samfundets udvikling var kommunismen. Der

var med andre ord sket et ideologisk meningsskift, fremkaldt ved anvendelse af fysisk og psykisk tvang.

Først troede man, at fangerne var blevet 'hjernevasket' med medicin eller droger. Derfor iværksatte CIA en omfattende, verdensomspændende søgen efter forskellige stoffer, der kunne påvirke hjernen. Man indsamlede bl.a. svampe, som man vidste indianere brugte i rituelt øjemed og man studerede meskalin. Man undersøgte det kunstigt fremstillede LSD, hvis effekt man kun havde ringe viden om dengang. Man afprøvede hemmeligt stoffets virkning ved at hælde det i drinks på et bordel, hvorefter man gennem en énvejsrude iagttog kundernes adfærd – og det var ikke kedeligt, siges det (Marks, 1980). Først langt senere fandt man ud af, at det, som koreanerne og kineserne havde gjort, var systematisk at nedbryde fangerne fysisk og mentalt, for derefter at genopdrage dem. Fangerne var blevet udsat for det, man i psykologsprog kalder for tvangsmæssig overbevisning.

Da de første beretninger om kommunisternes snedige og grusomme påvirkningsstrategier kom til offentlighedens kendskab, havde man ikke noget ord for de uhyrligheder der blev afsløret. Kineserne selv forsøgte at afmystificere og pacificere deres psykiske og fysiske tortur ved at kalde det for 'opdragelse', 'gen-opdragelse', 'overtalelse' og 'sindelags-reform'. Første gang begrebet 'hjernevask' blev anvendt i vesterlandsk litteratur var i 1951, hvor den amerikanske journalist Edward Hunter brugte det som titel på sin bog: *Brainwashing in Red China*. Ordet 'hjernevask' kommer fra det kinesiske begreb *Hsi Nao*, der betyder 'rensning af sindet'. Lifton (1961) foretrækker dog betegnelsen tankereform, mens Schein (1961) taler om tvangsmæssig påvirkning. Selv om begrebet 'hjernevask' har nogle uheldige konnotationer, da man ikke for bestandigt kan fjerne tidligere livsværdier og erfaringer, så blev begrebet 'hjernevask' hurtigt et modeord. Det rummede al den dramatik, der ligger i at tro, at man kan skabe ideologiske kloner.

Efter utallige interview med såkaldt hjernevaskede fanger, udviklede Edgar H. Schein (1961) en model for, hvorledes hjernevasken foregik. Baseret på Kurt Lewins (1947) analyse af, hvordan man kan skabe forandringer i gruppe- og organisationsprocesser, når Schein frem til, at den ideologiske påvirkningsproces kan beskrives ud fra følgende 3 faser:

- (1) Nedbrydnings- eller optøningsfasen (unfreezing)
- (2) Forandringsfasen (changing)
- (3) Opbyggnings- eller nedfrysningsfasen (refreezing)

AD 1: NEDBRYDNINGSFASEN

Under nedbrydningsfasen forsøger magthaverne med alle mulige midler at få fangen til at opgive sine hidtidige opfattelser og overbevisninger, og få ham til at indrømme og tilstå sine fejltagelser. Det vil sige, at erkende og eksplicit formulere, at det, vedkommende hidtil havde troet på (f.eks. kapitalismens værdier) var fejlagtigt. Ikke sjældent tvang man dem til at til-

stå og indrømme, at de faktisk havde været spioner for deres fædreland, selvom de i virkeligheden slet ikke havde været det.

Når en fange var meget modstandsdygtig, forsøgte man at nedbryde vedkommende ved at udsætte ham for fysisk og psykisk overlast, sådan som det fremgår af nedenstående korte oversigt, der er baseret på Schein (1961:tabel 3):

Fysisk tortur:

- * Lænket til hånd- og fodlænker
- * Stå eller sidde i en bestemt position i flere timer
- * Forbud mod at gå på toilettet når behovet var der
- * Kuldepåvirkninger
- * Isolationsfængsling

Fysisk udmatning:

- * Utilstrækkelige madrationer
- * Tvungen søvnløshed
- * Manglende motion

Psykisk tortur:

- * Enerverende forhør
- * Informationskontrol
- * Tidskontrol
- * Overvågningskontrol
- * Tvungen selvkritik

Fysisk tortur

Fanger, der var meget modstandsdygtige, blev udsat for fysisk tortur. De blev lagt i snærende hånd- og fodlænker og i visse tilfælde tvunget til at sidde eller stå op i en bestemt position, indtil deres hænder og ben svulmede op – en torturmetode der den dag i dag er meget yndet rundt omkring i verden. Forsøgte de at bevæge sig blot en lille smule, blev de slået af en alledagsnærstående fangevogter. Ligeledes fik de kun lov til at gå på toilettet, når fangevogterne syntes tiden var inde – og der kunne godt gå dage imellem. Særlig modstandsdygtige fanger blev beordret til at stå nøgne og med fødderne i isvand når temperaturen var under frysepunktet. Andre gange blev de bundet til en pæl, mens en vanddråbe i timevis ramte vedkommendes hovedbund én gang i minuttet eller også blev de hængt op i tommelfingrene. I særlige tilfælde skulle fangen krybe frem og tilbage på et bræt fyldt med små glasskår (Hunter, 1956:220). Samtidig med de blev udsat for disse bestialske torturmetoder, blev de isolationsfængslet.

Fysisk udmatning

På samme tid, hvor de var underkastet fysisk tortur blev fangerne udsat for en bevidst fysisk udmatning. Den almindelige taktik var at give fangerne lige så meget mad og væske, at de kunne overleve. Alle interviewede fanger fortalte, at de hele tiden var sultne og at deres tanker kredsedde om mad, dag ud og dag ind, måned efter måned. Madrationer blev også brugt til at motivere fangerne til samarbejde. Dem der samarbejdede, fik lidt mere mad end de andre, hvis sultne blikke længselsfuldt så på den ekstra skefuld ris de samarbejdsvillige havde fået.

At berøve en person mad og væske igennem lang tid er en meget grusom tortureringsmetode, men at hindre en person i at sove i flere dage, er endnu værre. Specielt hårdt var det, når en fange i flere dage blev holdt vågen af de allestedsnærværende vagter. Hver gang en fange døsede hen, blev han brutalt vækket og tvunget til at arbejde videre med den opgave, han var sat til at udføre. I andre tilfælde lod de fangen sove i 1 time, for så at vække ham igen. Flere undersøgelser har vist, at mennesker der hindres i at sove, udvikler »tab af virkelighedsopfattelse der fordunkler deres tanker« (Hunter, 1956:207). Individet bliver konfust og desorienteret og dermed nemmere at påvirke.

De samme fanger, der havde modstået meget udspekulerede former for tortur i andre situationer, krakelerede totalt når de ikke kunne få lov til at sove. Tvungen søvnløshed, kombineret med en kronisk sulttilstand og manglende motion, er ikke blot meget effektivt, men også meget yndet, da det ikke efterlader fysiske ar, der siden hen kan spores.

Psykisk tortur

Enerverende forhør

Samtidig med disse torturmetoder blev fanger udsat for lange, enerverende forhør, der ofte blev udført af en meget brutal forhørsleder. Foruden at blive udsat for disse umenneskelige påvirkninger led fangerne også under den evige usikkerhed om, hvor længe disse forhør ville blive ved og om de nogen sinde kom levende derfra.

Når forhørene endelig startede, skabtes der dog et vist håb hos fangen. For nu, troede de, ville de endelig få at vide, hvad de var anklaget for. Men håbet slukkedes hurtigt, når de fik at vide, at de selv vidste, hvad de havde gjort forkert. Og så startede ellers måneders forhør, hvor de blev udspurgt om de mest trivielle ting, hvor de blev anklaget for noget, de aldrig havde gjort og hvor de gang på gang skulle be- eller omskrive episoder i deres liv. I et enkelt tilfælde, blev en fange bedt om at fortælle, hvilke forretninger der fandtes det sted, han plejede at handle. Da han havde navngivet forretningerne han kunne huske, udspandt der sig følgende vanvittige forhør:

Spørgsmål: Sagde du at der fandtes 2 el-forretninger?

Svar: Ja.

Spørgsmål: Købte du noget i begge forretninger?

Svar: Nej.

Spørgsmål: Fra hvilken forretning købte du noget?

Svar: Den anden.

Spørgsmål: Hvorfor købte du fra denne og ikke fra den anden forretning?

Svar: Hvorfor?... æh ... Det ved jeg ikke.

Spørgsmål: Der må være en grund. Tænk dig om og vær ærlig.....

Svar: Forretningen virkede mere tiltalende... Jeg forsøger altid at blive venner med dem, jeg køber fra.

Spørgsmål: Nå! Det var derfor! Smilede indehaveren da du købte fra ham?

Svar: Smile... æh ...Hvorfor, ja, han smilede.

Spørgsmål: Hvorfor smilede han?

Svar: Hvorfor? ... Hvorfor han smilede? Jeg ved ikke hvorfor han smilede...» (Hunter, 1956:75).

En meget væsentlig opgave for forhørslederen og dem der var involveret i at nedbryde fangens modstand, var at skabe angst og skyldfølelse hos den tilfangetagne. Det skete ved systematisk at kritisere vedkommende for hans måde at tænke og handle på.

Den slags forhør er utrolig trættende, angstprovokerende og belastende, for den anklagede skal hele tiden passe på at besvare hvert enkelt spørgsmål korrekt, for ikke at gøre forhørslederen vred. Hele forhørssituationen virkede så afsindigt idiotisk, ja nærmest Kafkask, at fangerne efter flere måneders forhør kun ønskede at få det hele overstået, om det så var ved dødens hjælp. Det var ikke ualmindeligt, at mange fanger i disse situationer forsøgte at begå selvmord.

Informationskontrol

En vigtig del af hjernevaskens første fase var endvidere at holde fangerne totalt isoleret fra omverdenen. I flere måneder, ja år, havde fangerne ingen kontakt med omverdenen. De fik ikke lov til at høre radio eller modtage breve fra deres pårørende. Denne informationskontrol var meget effektiv. Verden var således meget overrasket, da den i 1953 hørte om en engelsk forretningsmand, der i 4 år havde været tilbageholdt i et ungarsk fængsel og ved sin frigivelse ikke vidste, at Dronning Elisabeth II året forinden var blevet kronet i England.

Tidskontrol

Fangerne blev hele tiden holdt beskæftiget, de havde ingen privatliv og selv den mindste forseelse blev straks kritiseret og straffet. Torturbødlerne havde den totale kontrol over, hvordan tiden skulle bruges.

Overvågningskontrol

Når de officielle forhør var overstået, blev fangerne sendt tilbage til deres små celler – ofte ikke mere end 3x4 meter, hvor der boede 8 andre 'hjernevaskede' fanger. Uanset hvad de foretog sig, var de overvåget af de andre fanger. Denne konstante overvågning virkede utrolig stressende og til sidst opgav mange fanger at tænke selvstændigt.

Tvungen selvkritik

Som en del af overvågningskontrollen indgik også tvungen selvkritik. Fangerne blev udsat for massive ydmygelser og evindelig kritik. De skulle stå i midten af cellen, mens de blev overdænget med fornærmelser og krav om at erkende deres kriminelle handlinger. Efter flere måneder oplevede de, at de ikke kunne undslippe denne malstrøm af kritik og de begyndte at indrømme deres fejltagelser – om de var reelle eller ej, spillede på det tidspunkt ingen rolle.

Hele denne proces med fysisk tortur, fysisk udmatning og psykisk tortur, har som eneste formål at nedbryde fangens selv- og virkelighedsopfattelse, såvel som at skabe magtesløshed, usikkerhed og angst. Selv de mest hærdede fanger bukkede på et eller andet tidspunkt – måske efter flere år – under for dette evindelige pres og sluttelig erkendte og accepterede de deres sociale skyld. Når først skylden over for samfundet var blevet erkendt, var der ikke lang vej før vedkommende også erkendte andre fejltagelser i sit liv, som f. eks. at han i bund og grund så ned på andre etniske grupper eller ikke havde givet penge til velgørenhed. Herfra var der kun en kort vej til overbevisningen om, at han havde fejlet i sit hidtidige liv. Dette banede vejen for grundlæggende ændringer i personens livsanskuelser og selvopfattelse..

AD 2. FORANDRINGSFASEN

Når fangen til sidst bukkede under for de umenneskelige forhold han levede under, og var rede til at tilstå sine 'synder', begyndte forandringsfasen. Her blev han udsat for informationer om den nye 'verdensorden' han skulle adaptere. De vigtigste informationskilder var forhørslederne, massemedier (radio i cellen, hvis programmer var censurerede) og medfangerne. Medfangerne var i almindelighed kinesiske fanger, der allerede havde tilstået deres forbrydelser og som var godt på vej til at blive omvendt. Generelt gennemgik fangerne på dette tidspunkt en identitetskrise, hvor de stadigvæk følte skyldfølelse over for det, de var på vej til at afsværgе. Ved konstant at blive udsat for gruppepres fra de andre medfanger, skete der en gradvis erkendelse af, at vedkommendes fortidige opfattelse og adfærd var forkert. Og langsomt opstod der en forståelse af, hvad der forventedes af ham, hvad han skulle erkende, tilstå og ændre. Ved at følge forhørslederens og medfangernes måde at tænke på, kom der mere struktur på tilværelsen. Deres angst og usikkerhed reduceredes og de så en mulig vej ud af deres alvorlige identitetskrise. Dette var en meget vigtig fase i hjernevasken.

AD 3: OPBYGNINGSFASEN

Gradvist begyndte fangen at integrere den indoktrinerede viden. I bedste fald skete der det, at fangen kunne se det positive i at overtage den ny erhvervede viden, så han kunne komme videre med sit liv. Når fangen til sidst havde tilegnet sig væsentlige passager af kommunismens store ideologier, skete der pludselig et skift i den måde de blev behandlet på. Deres håndjern og fodlænker blev fjernet, forhørslederen talte venligt til dem og de fik lov til at sove en hel nat igennem. De blev sat sammen med andre fanger, der var dem venlig stemte, som delte deres mad med dem og gav dem håb. De fik fortalt, at hvis blot de ville afsværge deres forkerte ideologi, skulle de nok komme ud. Denne fase i genopbygningsprocessen, hvor nogen pludselig viste dem venlighed og imødekommenhed, var meget afgørende. For det var på dette tidspunkt, at fangerne for alvor brød sammen. De kunne slet ikke forarbejde dette skift fra fysisk og psykisk tortur, hvor døden nærmest syntes som en kærkommen gæst, og så pludselig være omgivet af venlighed og medmenneskelighed. Troen på livet syntes pludselig nærværende og håbet for en ny fremtid viste sig forude. Det var på dette tidspunkt, at deres evt. sidste modstand forsvandt og de tog imod den nye lære med åbenhed og overbevisning. Herefter blev de frigivet.

Hvor den almindelige politiske tortur, sådan som vi bl.a. kender den fra Grækenland, Israel og Irland, hovedsageligt går ud på at knægte en person fysisk og mentalt, med henblik på at få vedkommende til at angive andre potentielle fjender af staten, så var den kinesiske, russiske og koreanske form for tortur, hjernevask, mere sofistikeret. Den gik ikke så meget ud på at få fangerne til at angive andre, men at få dem til at opgive deres grundlæggende livsværdier og erstatte dem med andre, med det ene formål, at de daværende magthavere ville have nemmere ved at styre og kontrollere verden efter deres egne ideologier.

Hvorvidt hjernevask i den her beskrevne form stadigvæk foregår i dag vides ikke, men mange af de elementer, som indgår i den traditionelle hjernevask, kan man genfinde i den form for bevidsthedskontrol, man finder i visse fundamentalistiske religiøse sekter.

Bevidsthedskontrol

Det ville være rart, hvis man kunne sige, at tvangsmæssig kontrol over andre menneskers måde at tænke og forholde sig på, hører fortiden til. Men sådan er det desværre ikke. Ondskabsfulde handlinger har det med at blive kopieret. Midt iblandt os findes der sekter og bevægelser der fortsat forsøger at påvirke og kontrollere mennesker til at tænke og opføre sig i overensstemmelse med bevægelsens gruppenormer.

Dette foregår iflg. Steven Hassan (2000:9) – et tidligere højt placeret medlem af Moon-sekten – i religiøse bevægelser, økonomiske bevægelser

(f. eks. pyramideselskaber hvor hvert nyt medlem hverver nye medlemmer med løfte om store økonomiske gevinster), ekstremistiske politiske bevægelser (som den Symbionesiske Befrielseshær) og terapigrupper (der udnytter deres medlemmer seksuelt eller økonomisk). Et konservativt skøn anslår, siger Hassan (2000:xxi), at der findes mere end 10.000 destruktive bevægelser, der påvirker millioner af mennesker. Karakteristisk for de destruktive bevægelser er, at de generelt udøver det, der på engelsk hedder 'mind control', som her vil blive oversat med bevidsthedskontrol, selvom det danske begreb ikke helt dækker det engelske. Medens det engelske begreb 'mind' refererer til menneskets samlede bevidste og ubevidste mentale erfaringer, dækker det danske begreb 'bevidsthed' kun over det, der er mennesket bevidst. Det medtager altså ikke de ubevidste aspekter. Men når der i det følgende tales om 'bevidsthedskontrol' udelukkes ikke, at kontrollen også indbefatter de ubevidste processer – selvom det rent sprogligt set ikke er korrekt.

I de fleste religiøse bevægelser og ekstreme politiske organisationer, forsøger man, ved en bevidst og systematisk brug af psykologiske teknikker, at nedbryde individets personlige og sociale identitet. Samtidig opbygges en gruppeidentitet, der er i overensstemmelse med lederen eller ledernes visioner. »Dette«, siger Hassan (2000:38) »gøres ved at sekten på en stål-sat måde kontrollerer medlemmets fysiske, intellektuelle, følelsesmæssige, og spirituelle liv. Individets særkende og kreativitet undertrykkes. Sektens bevidsthedskontrol er en social proces der opmuntrer til lydighed, afhængighed og accept af reglerne. Den bekæmper selvstændighed og individualitet ved at placere dem i omgivelser, hvor der ikke findes noget frit valg. Gruppens meninger er det eneste individet skal bekymre sig om. Alt, hvad der ikke passer ind i denne nye virkelighed er sagen uvedkommende.«

Der findes en række ligheder og forskelle i de psykologiske teknikker og metoder der anvendes i hhv. hjernevask og bevidsthedskontrol (se figur 1). De væsentlige forskelle er, at individet går frivilligt – omdet ofte under falske forudsætninger – ind i fundamentalistiske religiøse bevægelser og ved deres indtræden bliver personen ikke udsat for tortur, men bliver tværtimod ofte mødt med utrolig stor venlighed og indføling. I begyndelsen betragtes påvirkningsagenterne som ven eller mentor. Anderledes ved hjernevask. Her tvinges personen til at blive 'hjernevasket', de udsættes for fysisk tortur og betragter deres forhørsledere og oppassere som fjender. Disse forskelle er væsentlige, idet nye sektmedlemmer herved bibeholder en fornemmelse af, at de stadigvæk kan kontrollere hvad de gør. Dette svækker deres psykiske parader.

De der går ind i religiøse eller andre bevægelser, er ikke nødvendigvis forskellige fra almindelige mennesker. Der findes faser i enhvers liv, hvor man er mere modtagelig for smiger, forførelse og fristelser, nemlig når man er bange, ked af det, ulykkelig, eller sorgfuld og ikke rigtig kan se nogen vej ud af mørket. Eller det er mennesker, som »mangler retningsfornem-

melse og klare mål« (Williams, 1998:313). Det er i disse faser af ens liv, at andres løfter om et bedre og mere indholdsrigt liv, har så stor en forførende kraft.

		'HJERNEVASK'	BEVIDSTHEDSKONTROL
REKRUTTERING		Ved fysisk tvang	Forførelse og vildledning
NEDBRYDNINGSAFASEN	FYSISK TORTUR	<ul style="list-style-type: none"> * Lænket til hånd- og fodlænker * Stå eller sidde i en bestemt position i flere timer * Forbud mod at gå på toiletet, når behovet er der * Kuldepåvirkninger * Isolationsfængsling 	
	FYSISK UDMATNING	<ul style="list-style-type: none"> * Utilstrækkelig ernæring * Tvungen søvnløshed * Manglende motion 	<ul style="list-style-type: none"> * Utilstrækkelig ernæring * Tvungen søvnløshed
	PSYKISK TORTUR	<ul style="list-style-type: none"> * Enerverende forhør * Informationskontrol * Tidskontrol * Overvågningskontrol * Tvungen selvkritik 	<ul style="list-style-type: none"> * Informationskontrol * Tidskontrol * Overvågningskontrol * Tvungen selvkritik
FORANDRINGSFASEN		<ul style="list-style-type: none"> * Information om den nye verdensorden 	<ul style="list-style-type: none"> * Information om sektens ideologi
GENOPBYGNINGSFASEN		<ul style="list-style-type: none"> * Venlighed og forståelse 	<ul style="list-style-type: none"> * Venlighed og forståelse * Tildeling af overordnede opgaver

Figur 1: Processuelle ligheder og forskelle mellem 'hjernevask' og bevidsthedskontrol

Forførelsesteknikker

Når kultmedlemmer forsøger at rekruttere nye medlemmer, sker det ofte med urealistiske løfter. Sektens agenter fortæller, at hvis blot de bliver medlemmer, vil de opnå alt det de søger. Afhængig af sektens specifikke målsætning, lover man et lykosaligt liv, muligheder til at realisere sig selv, bekæmpe fattigdom og udnyttelse, og være med til at bekæmpe ondskabens ophav, det være sig politisk, økonomisk eller religiøst

De forskellige sekter bruger forskellige metoder til at fange nye medlemmer ind i deres net. Nogle sætter annoncer i lokalaviser om gratis foredrag, der viser vej til bedre selvforståelse, andre sætter notater op på of-

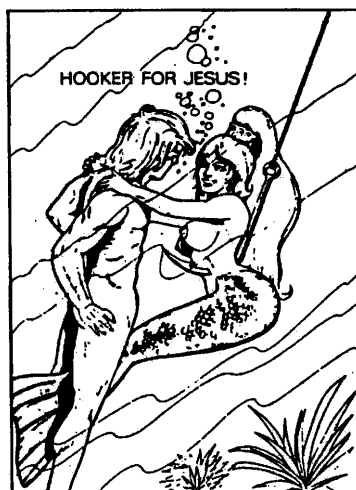
fentlige opslagstavler, som på universiteter, skoler, indkøbscentre m.m. Andre sekter derimod udsøger sig mennesker der står alene, som ved turiststeder, ved busstoppesteder eller på banegårde.

En særlig udspekuleret form for hvervning af nye medlemmer blev udviklet af sekten *Guds Børn*, der i dag går under navnet *Familien*. Sekten kom til Danmark i begyndelsen af 1970'erne, hvor de slog sig ned på Christiania. På samme tidspunkt udsendte sektens amerikanske leder, Moses David, nogle breve til gruppens medlemmer, hvori han dikterede, at kvinder og mænd skulle hverve nye medlemmer ved at tilbyde dem seksuelle ydelser. Dette blev hurtigt en meget indtægtsgivende kilde for sekten. For at overbevise sektens kvinder om det rimelige i at bruge deres kroppe som madding, hævdede Moses David, at »Gud var alfons« og at kvinderne var »Guds kærlige skøger« (Williams, 1998:13). Mo-brevene, de breve Moses David jævnligt sendte ud til sektens grupper, var illustreret med en korsfæstet Jesus og en nøgen kvinde (se figur 2), der havde fået kroppen gennemboret af en pæl. Teksten lyder: »Er du villig til at blive naglet.« Moses David skriver i en ledsagende tekst til tegningen: »Når I piger føler deres 'nagler' hamre sig vej ind i Jer, kommer I måske til at tænke på naglerne, der blev hamret ind i Jesus på korset – selv om det gør ondt« (Aagaard, 2002). I andre Mo-breve vises en tegning af en nøgen kvinde, der har fået sin krop gennemboret af en krog, med hvilke unge mænd skulle 'fiskes op', dvs. lokkes ind i sekten. (se figur 3). Som billedtekst stod der: »Luder for Jesus!« (Hooker for Jesus!) (William, 1998:203; Aagaard, 2002; Meldgaard, 1991). Iflg. Meldgaard bruges Flirting-fiskeri den dag i dag, »nemlig ved at Guds Børn-medlemmer lokker nye disciple ind med sex.«

Fra Guds Børns MO-letter.

Figur 2: Kærlighedsloven

Fra Guds Børns MO-letter.

Figur 3: Luder for Jesus!

De, der sendes ud på gaden for at fange nye medlemmer, har ofte gennemgået veltilrettelagte kurser og workshops, hvor de trænes i, hvordan man skal nærme sig, tiltale og overbevise potentielle ofre. De, der hverver nye medlemmer, er ikke blot dygtige, men meget professionelle. De er lige så veltrænede som dem, der har deltaget i forretningslivets sælgerkurser.

Disse forførelsesteknikker er direkte uetiske, for de nyhvervede mennesker får ikke at vide, hvad der faktisk ventes af dem efter at de for alvor er gået ind i sekten. Den venlighed og forståelse og de løfter man giver under de allerførste samtaler er bevidst vildledning og ren og skær forførelse. De får ingen reel og ærlig oplysning om hvad det er, det hele går ud på. De kan derfor heller ikke give deres informerede samtykke. Som Singer (1995:80) sarkastisk skriver, så er der intet sektmedlem der til sit nye offer vil sige: »Hvis du bliver medlem af denne religiøse studiekreds, vil du forlade din familie, blive sendt langt væk til andre dele af verden, ofte for at bruge din egen krop til at lokke mænd ind i gruppen og alle de penge, du tjener ved at tigge, vil blive sendt tilbage til sektens leder i USA, hvor han lever i luksus. Og, jeg glemte at fortælle, at vi vil hjernevaske dig, så du vil gøre alle de ting, som vi ønsker skal gøres for hans (sektlederens) bedste.«

Den psykologiske proces, bevidsthedskontrol, starter fra det øjeblik man ankommer til sektens isolerede sted. Dens formål er at få personen til at opgive sine hidtidige værdier og total og kritikløst at overtage og identificere sig med sektens værdier, at arbejde for den og siden hen at rekruttere nye medlemmer. At tænke selvstændigt er ikke tilladt, for der findes kun en sandhed og det er den der dikteres af gurun, lederen, menneskeguden eller hvad man nu kalder sektens overhoved. De hyppigst anvendte teknikker, sekter bruger under nedbrydningsfasen, er følgende:

Nedbrydningsfasen

Fysisk udmatning

Utilstrækkelig mad

Nedbrydningsfasen indeholder mange faser, der kendes fra hjernevask. Fra flere tidligere sektmedlemmer ved man, at rekrutterne lever under stor fattigdom. Deres mad er ikke tilstrækkelig og de går konstant sultne omkring. Miriam Williams fortæller således, at de ofte levede af 'vandet havregrød', 'smattet morgenbrød', og 'tynd kaffe' (Williams, 1998:53).

Planlagt søvnløshed

Fra tidlig morgen til sent om aftenen er de nyankomnes aktiviteter nøje planlagt. Man sørger for at de hele tiden er optaget af arbejde, meditation, foredrag, sang, studier af sektens skrifter m.m. Selv i frokost- eller middagspausen, skal de være beskæftiget mentalt, som ved at fremsige mantraer eller synges. Man vil for alt i verden hindre medlemmerne i at tænke selv-

stændigt. Motion får de til gengæld megen af, da de hele tiden er i aktivitet – ofte til sent ud på natten. Det varer ikke længe, før rekrutterne kommer til at lide under søvnmangel. Når dette kombineres med en utilstrækkelig diæt, forstyrres den normale tankeaktivitet med desorientering til følge. Herved bliver de nye medlemmer et nemt offer for sektens ideologi.

Psykisk tortur

Informationskontrol

Fundamentalistiske sekter er totalt lukkede systemer. Man værner sig på alle tænkelige måder mod, at omverdenen får indblik i, hvad der egentlig foregår inden for murene. Derfor transporteres nyankomne til et sted, der ofte ligger langt fra deres hjemby. Deres kontakt med omverdenen er nærmest ikke eksisterende, og der gøres meget for at forhindre dem i at kommunikere med omverdenen. Telefoner, hvis der findes sådanne, er desværre hele tiden i stykker – bortset fra dem, der er på ledernes kontorer. Skulle det på et tidspunkt være uomgængeligt nødvendigt at rekrutterne ringer til nogen, vil der altid være en oppasser ved siden af, der nøje kontrollerer hvad der bliver sagt og evt. afbryder samtalen. Ligeledes kontrolleres breve der modtages eller sendes ud af organisationen. Man får ikke lov til at åbne breve uden at et andet sektmedlem kigger én over skulderen og indeholder brevene penge, skal de straks afleveres til gruppelederen. Står der noget i brevene, som sekten ikke ønsker kommer inden for murene, bliver afsenderen irrettesat og evt. straffet. Sekten sørger således for, at kontakten med tidligere gruppemedlemmer hurtigt holder op.

Samtidig med, at man kontrollerer deres informationer, sker der en form for depersonalisering, idet nyankomne medlemmer ofte får besked på at aflevere alle deres personlige ejendele, inklusive det tøj de går i. De iføres sektens tøj og skal i nogle sekter gå med den samme frisure som de andre. I visse sekter får man tildelt et navn, som man herefter tvinges til at bruge og bliver identificeret med. På denne måde opnår man en reducere af personens gamle identitet og baner vejen for en ny personlig- og social identitet.

Tidskontrol

Som det allerede blev nævnt, er sektens medlemmer hele tiden beskæftiget. Lediggang er djævlens opfindelse. De får ingen mulighed for selv at tilrettelægge deres aktiviteter, endsiige bestemme hvornår de vil sove. Tidsforbrug bestemmes helt og aldeles af de overordnede medlemmer af sekten.

Overvågningskontrol

Alle er hele tiden under overvågning fra en 'overfrakke'. »Jeg måtte ikke være alene og Daisy [en veninde] var næsten heller aldrig alene. Jeg gjorde imidlertid indsigelser, da Praise ['overfrakken'] gik med mig på badeværelset... Som ny discipel havde jeg hele tiden selskab af en storebror eller en storesøster, som citerede de skrifter, der underbyggede livsstilen og

anskuelserne i Guds Børn... Jeg lærte, at nye disciple aldrig måtte lades alene med deres tanker, og at jeg ikke måtte tænke som en 'fladlænder', der betragtede alt i en flad dimension (Williams, 1998:54-5). I begyndelsen er det et ældre sektmedlem, der overvåger den nyankomne, medens man siden hen altid går i grupper af mindst to, så alle kan overvåge hinanden.

Tvungen selvkritik

De nyankomne skal ofte gøre detaljeret rede for deres hidtidige liv, deres arbejde, livsfilosofi og sociale relationer. Med skolestisk retorik belærer de ældre sektmedlemmer de nye om, at de indtil det tidspunkt de kom ind i sekten, har levet et forkert liv, baseret på falske opfattelser. De bliver opfordret – og i nogle situationer – tvunget til at kritisere deres forældre, søskende og venner. Under gruppepres tvinges de til at fortælle om alle de forfærdende ting, de under deres barndom har været udsat for. Jo mere skræmmende de kan fremstille denne del af deres liv, desto mere klapper gruppens medlemmer. Drejer det sig om fundamentalistiske, religiøse grupper, taler man om, at de nye har været underlagt selveste Satan. De gamle medlemmer taler åbent på fællesmøder om deres gamle fejltagelser og forkerte tanker, og opfordrer de nye til offentligt at bekende deres fejltagelser. Nægter de, eller er de tilbageholdende, bliver de skosat og ydmyget i alles påhør. Der er flere eksempler på, at medlemmer har fabrikeret 'bekendelser' for at undgå de andres hån. Ved at karakterisere alt, hvad en person har troet på og gjort inden vedkommende kom ind i sekten som forkert og ondsindet, skabes en følelse af skyld, som præger dem i mange år fremover.

Forandringsfasen

Efter bekendelses- og selvkritikfasen, bliver man sat i studiegrupper, der studerer de tekster, evt. Biblen, som sektens leder har skrevet. De gamle medlemmer går her meget hårdt på de ikke så garvede. Lærer man ikke hurtigt og effektivt nok, udstilles man igen for alle de andre som værende dum, modstræbende, uærlig og lign.

En anden form for magtesløshed skabes ved at enhver kritik er forbudt, for det er altid sekten der har ret. Alt hvad lederen, guruen, siger er sandt, idet det hævdes at vedkommende har status af profet, hvis ikke han erklærer sig som selveste Messias. Derfor kan der ikke stilles spørgsmålstejn ved guruens visdom: »Gør, som lederne siger, og lad være med at stille spørgsmål« fik Miriam Williams at vide (1998:116). Derfor var der heller ingen direkte åben kritik af Moses David, lederen af Guds Børn, da han i midten af 1970'erne instruerede gruppens medlemmer, specielt kvinderne om, at de skulle tilbyde deres krop til fremmede, hvis der var mulighed for at hverve nye medlemmer. Som Miriam Williams, der i godt 16 år var med-

lem af Guds Børn skriver: »Jeg accepterede Familiens ideologi ved min tro og gav min krop, ligesom en soldat lærer at give sit liv« (Williams, 1998:141).

Isoleret fra omverdenen, altid omgivet af ældre kultmedlemmer – 'åndelige overfrakker' – fysisk og psykisk udmattet af de mange aktiviteter man sættes til, og overbevist om at man slet ikke har forstået noget af livets kompleksitet, fordi alt hvad man har troet på tidligere var forkert, og udsat for manipuleret kritik og ros, samt erkendelsen af, at det ikke nytter at kritisere, opstår langsomt den fatale erkendelse, at der er håb forude. Et håb om, at den evig nagende angst og usikkerhed om hvem man egentlig er, kan reduceres ved at overtage – kritikløst – gruppens værdisæt og måde at tænke og tale på. Når man denne forandringsfase, er der ikke langt til opbygningsfasen.

Opsygningsfasen

Når de ældre sektmedlemmer mærker, at kritikken er forstummet, og personen lever op til gruppens normer og værdisæt, iværksættes et intensivt belønningssystem. Den omvendte bliver under påhør af alle de andre i gruppen rost for sit hårde arbejde, sin utrættelige indsats for at tilegne sig de nye regler og for hans eller hendes måde at tale og tænke på.

Under alle disse 3 faser af bevidsthedskontrol – nedbrydningsfasen, forandringsfasen og opbygningsfasen – sker der markante personlighedsforandringer, som Steve Hassan (2000:58) så præcist har beskrevet: »Da jeg først blev rekrutteret, oplevede jeg en nedsmeltning af min personlighed (nedbrydningsfasen). Under indoktrineringen undergik jeg en radikal personlighedsforandring (forandringsfasen). Under opbygningsfasen var det, som om jeg var blevet en klon af vores leder, Sun Myung Moon.«

At komme ud af en sekt

At komme ud af en sekt er ofte meget vanskeligt. Dels på grund af det pres som sekten lægger på deres medlemmer, dels på grund af den nedbrudte selvtilid hos den enkelte. I nogle sekter truer man direkte potentielle afhoppere med alverdens ondskab. Man får dem til at tro, at »hvis de nogensinde forlader gruppen, vil alle deres forfædre og efterkommere være fordømt eller at de selv vil dø en ynkelig død eller blive [sociale] tabere eller fortabte sjæle« (Singer, 1995:119).

Når det efter langvarige overvejelser og svære psykiske kvaler endelig lykkes for nogle at komme ud af sekten, ligger der en langvarig behandling forude (se eksempel 1). De er bange, usikre og har ofte en uvirkelig opfattelse af virkeligheden.

Eksempel 1: Et fængsel for sindet

Som psykiater sidder jeg ofte med mennesker, som gerne vil ud af en sekt, fordi de føler, at den er et fængsel, som de er spærret inde i. Den giver dem psykiske symptomer af en sådan karakter, at de ikke kan udholde livet. Et væsentligt symptom er angsten, som plager dem dag og nat, depressive symptomer med mareridtsagtige drømme og transeagtige oplevelser, som nærmest kan sidestilles med psykoselignende tilstande, hvor de fuldstændig fortabes i en slags åndelig virkelighed og mister kontakten med den nære virkelighed eller det jordbundne, som jo er det, vi skal forholde os til. Det er mennesker, der ofte har tilsidesat deres almindelige sanselige og nære behov til fordel for oversanselige og overnaturlige fantasier, der gør, at hjernen nærmest er i konstant aktivitet med tanker, forklaringer, filosofiske spekulationer, bortforklaringer og nye forklaringer. De føler, at hjernen kører rundt som en blender, der blander alt i en pærevælling. De kan kun finde periodisk tryghed sammen med de gruppe- eller sektmedlemmer, der har det på samme måde, og som arrangerer deres egen tryghed inden for sektens rammer. (Speciallæge i psykiatri Jens Hjorth, 2001.)

Afslutning

Lad mig afslutningsvis sige, at jeg intet har imod at mennesker går ind i nyreligiøse bevægelser. Det jeg går imod er, at mennesker lokkes ind i disse bevægelser under falske forudsætninger og at man ved udspekulerede psykologiske påvirkningsteknikker påtvinger rekrutterne ens egne synspunkter, det der kaldes for tvangsmæssig påvirkning. Dette er ikke blot en overtrædelse af de almindelige menneskerettigheder, men er også udtryk for en total disrespekt for andres ret til at tage deres egne beslutninger. At tvinge andre til at være omvandrede ideologiske kloner uden deres samtykke, må nok siges at henhøre under de meget udspekulerede former for ondskab.

Ondskab er ikke en naturlov – den kan kun eksistere og udvikle sig, hvis vi lader den få grobund. Hvis vi som mennesker vil stoppe ondskaben, må vi handle. Ønsker man en bedre verden, er det vigtigt, at man udviser mod til at sige 'Nej!' så det kan høres – selvom man kan komme til at stå meget isoleret med sine synspunkter. Kun når hvert enkelt menneske melder klart ud, at ondskab ikke vil blive tolereret, kan den bekæmpes. Kun da kan vi – med et udtryk lånt fra den svenske ambassadørs ord til Camus – »fastholde håbet i en verden, der har mistet fornuften« (Camus 1992:11).

LITTERATUR

- ADORNO, T.W., E.F. BRUNSWIK, D.J. LEVINSON, R. N. SANDFORD et al. (1950): *The Authoritarian Personality*. New York, Harper and Row.
- ARENDRT, H. (1994): *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. Harmondsworth, Penguin Books.
- CAMUS, A. (1992): *Dagbøger*. København, Gyldendal.
- Din nabos Søn – Film om tortur og bøddler* (1982). Af Mika Haritou-Fatours, Pano Sakelleriades & Gorm Wagner. 55 min., dansk tale. (Videoen findes på Statens Filmcentral).
- HANEY, C., BANKS, C. & ZIMBARDO, P. (1973): »Interpersonal Dynamics in a Simulated Prison.« *Intern. Journal of Criminology & Phrenology*, 1:69-97. Uddrag af eksperimentet findes også på videoen: *Quiet Rage: Stanford Prison*. Distribueret af Insight Media, 2162 Broadway, New York. Fax 212-799-5309.
- HASSAN, S. (2000): *Releasing The Bonds. Empowering People to Think for Themselves*. Somerville, MA, Freedom of Mind Press.
- HJORT, J. (2001): »Et fængsel for sindet«. Dialogcentret. http://www.dci.dk/da/dnd/dnd69/0-faengsel_for_sindet.html
- HUNTER, E. (1951): *Brainwashing in Red China*. New York, Vanguard Press.
- JONES, R. (2000): »The Third Wave.« I Keough, K.A. & Garcia J. *Social Psychology of Gender, Race and Ethnicity*. New York, McGraw-Hill Co.
- LEWIN, K. (1947): »Frontiers in group dynamics: concepts, method, and reality in social science.« *Human Relations*, 9:5-42.
- LIFTON, R.J. (1986): *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*. New York, Basic.
- LIFTON, R.J. (1961): *Thought Reform and the Psychology of Totalism. A Study of Brainwashing in China*. Hammondsworth, Penguin Books, Ltd.
- MARKS, J. (1980): The search for the 'Manchurian Candidate'. The CIA and mind control. New York, McGraw-Hill Book Co
- MELDGAARD, H. (1991): »Postboks Guds Børn.« Den nye Dialog, Nr. 43.
- MILGRAM, S. (1963): »Behavioral Study of Obedience.« *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67:371-378.
- MILGRAM, S. (1977): *Lydighedens Dilemma*. København, Munksgaard.
- OSMANI, N. (2000): *Forbandede ære*. Århus, CDR-Forlag.
- RASMUSSEN, H. (1961): Digte
- SCHEIN, E.H. (1961): *Coercive Persuasion. A Socio-psychological Analysis of the 'Brainwashing' of American Civilian Prisoners by the Chinese Communists*. New York, W.W. Norton & Co., Inc.
- SINGER, M.T. with J.LALICH (1995): *Cults in Our Midst*. San Francisco, Jossey-Bass Publ.
- SØRENSEN, V. (1962): »Blot en Drengestreg.« I Sørensen, V. *Sære Historier*. København, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A.S., s. 35-41.
- WILLIAMS, M. (1998): *Hjernevasket til prostitution*. København, Vintens Forlag.
- AAGAARD, J. (2002): »Sex – vejen til himlen.« Dialogcentret. <http://www.dci-dk/da/dnd56/3.htm>